

't Inschrien

Vereniging Oudheidkamer Twente

In dit nummer onder andere:

- Waar woonden de oude boer en boerin vroeger?
- De Twentse Erven is in oprichting!
- Germanen in het broek bij Hengelo

Colofon

't *Inschrien* is een kwartaalblad van de Vereniging Oudheidkamer Twente.

Doelstelling

Het bevorderen van kennis en inzicht omtrent de culturen van stad en land in Twente, in het bijzonder voor wat betreft archeologie, geschiedenis, natuur en landschap en het streven tot het behoud van de bestaande culturen of overblijfselen ervan.

Redactie

Robert Kemper Alferink (hoofdredacteur), Willy Ahlers, Geert Bekkering, Hilda Ferweda, Jan Hinke en Harry Mulder.

Aan dit nummer werkten mee:

Geert Bekkering, Sascha Benerink, Jan Braakman, Hilda Ferwerda, Robert Kemper Alferink, René Rorink, Goaitsen van der Vliet.

Redactieadres

Bathemerweg 4
7448 PH Haarle
tel. 0548-595724
redactie@oudheidkamertwente.nl

Bestuur

Bernard Westrek, voorzitter
Janny Willemsen, secretaris
Roy Dams, penningmeester
Jan van Alsté, lid
Ernst Jan Krudop, lid
Jan Morsink, lid
Hugo Repelaer van Driel, lid
Theo van Stapele, lid

Secretariaat

secretariaat@oudheidkamertwente.nl
Telefoon: 074-2914014
Rabobank rek.nr. 12 95 76 379

OKThuis

Stroinksbleekweg 12B
7523 ZL Enschede
Telefoon: 053-4787447
www.oudheidkamertwente.nl
Soos: iedere maandagmiddag 13.30 - 16.30 uur

Het abonnement is bij het lidmaatschap van de vereniging ingesloten. Lidmaatschap van de vereniging kost 26.00 euro per lid, met partner 31.50 euro, jeugdleden tot 21 jaar 10 euro.

Losse nummers zijn voor 5 euro verkrijgbaar bij het secretariaat en op de soosmiddagen.

Nieuwe kopij moet uiterlijk 30 september 2013 bij de redactie zijn. Richtlijnen voor publicatie zijn te vinden op de website.

Publicatie of overname van artikelen, geheel of gedeeltelijk, is toegestaan mits de bron wordt vermeld.

Donatie, schenkingen en sponsoring:
schenkingen@oudheidkamertwente.nl

Een *inschrien* is een klein verborgen vakje in een taugkist waarin men kostbare voorwerpen bewaarde.

Druk: Drukkerij Veltmann B.V., Enschede

ISSN 1875-2659

Inhoud

Waar woonden de oude boer en boerin vroeger?	3
René Rorink	
Column: De Twentse Erven is in oprichting!	7
Robert Kemper Alferink	
'Salich voedsel', Een rooms-katholiek preekboek uit de Tachtigjarige Oorlog.	10
Jan Braakman	
Twentse geschiedenis interdisciplinair	12
Geert Bekkering	
'Streekeigen bouwen is mij blijven achtervolgen'	
Tekenaar Harrie Meinders werd in zijn werk sterk beïnvloed door Jan Jans	14
Robert Kemper Alferink	
In memoriam: Det de Beus 1958 – 2013	17
Bestuur Oudheidkamer Twente.	
Wat schrijf dat blijf (11)	18
Goaitsen van der Vliet	
Germanen in het broek bij Hengelo	19
Sascha Benerink	
Los Hoes Groot Bavel anno 2013	25
Hilda Ferwerda	

Nieuwe leden

Mevr. G. Koiter, Enschede
Dhr. E. Meinders, Geesteren
Dhr. W. Bosch, Hengelo
Dhr. W.J. Blenken Blijdenstein, De Lutte
Dhr. H. Leussink, Borne
Dhr. R. de Leeuw, Bergschenhoek

Foto omslag: Boerderij Brincate in Ambt Delden is één van de honderden boerderijen in Twente, dat tegenwoordig geen agrarische functie meer heeft. De uit 1895 daterende boerderij, onderdeel van het landgoed Twickel, is omgevormd tot museum-boerderij Wendezoele. Men wil bijdragen aan kennisvergroting over de landbouw en veeteelt in Twente tussen 1900 en 1960. Herbesteding van boerderijen waar de agrarische functie is verdwenen is moeilijk. Boerderijstichting de Twentse Erven i.o. zet zich hier onder meer voor in.
Foto: Wikipedia.

Waar woonden de oude boer en boerin vroeger?

René Rorink

De landelijke overheid houdt ons anno 2013 voor, dat de zorg voor onze ouders hoog in het vaandel behoort te staan. Voor menigeen is het altijd al vanzelfsprekend, te zorgen voor de ouders. Of die nu nog op zichzelf wonen, in een bejaardencentrum of in een verpleeghuis. De meest directe vorm van zorg kan uiteraard gegeven worden als ouders bij hun kinderen wonen. Veel jongeren en ouderen wonen wel graag in de omgeving van hun naaste verwanten. Maar om in hetzelfde huis te gaan wonen, dat is voor de meeste van ons een brug te ver. Jong en oud gaan immers niet samen, zo weten we uit de verhalen van onze ouders en grootouders. Ongemakken, ergernissen, spanningen en ruzies, het is allemaal veelvuldig voorgekomen. Dat ga je dan toch niet opzoeken. Waarom deden onze voorouders dat dan wel? Of ook toen liever niet?

Na de komst van het los hoes

Vanaf de 13de of 14de eeuw ontwikkelden de boerenfamilies in Twente een sterke voorkeur voor een los hoes, waarbij mens, vee, voorraden, huisraad en materieel zoveel mogelijk onder één dak werden samengebracht in één grote, ongedeelde ruimte [1]. Men brak rigoureuus met de oude gewoonte om het wonen te scheiden van het werken. Er bleven weliswaar bijgebouwen, [2] maar de boer had toch zijn belangrijkste bezit vanaf nu in huis: binnen oogopslag en binnen handbereik.

Maar, anders dan die nieuwe opzet wellicht doet vermoeden, was het geenszins de bedoeling om met de hele familie bijeen te wonen onder één dak: jong en oud woonden namelijk niet samen [3]. Zij woonden in twee aparte boerenwoonhuizen, op hetzelfde boerenerv. Men kan zich afvragen of 't jong en oud in de eeuwen die aan de 13de en 14de eeuw voorafgingen wel in één huis hebben gewoond.

In de late middeleeuwen, de 15de en 16de eeuw, stond de marke in elk geval slechts twee boerenwoonhuizen op de boerenerven toe: het erfhuis en het liefstuchthuis.

Het erfhuis

Het meest prominente huis op het oude boerenerv was het 'erfhuys' dat bewoond werd door de boer en boerin met hun kinderen, knechten en meiden en wellicht een enkele kostganger. Het erfhuys stond van oudsher op een afgebakend deel van het erf, de 'saelstede' (zaalstede). De afbakening stelde in de meeste gevallen niet veel voor: een walletje met eventueel een heg of een greppeltje [4]. Dit had met name een

afbakenende functie. Alleen binnen de grenzen van de zaalstede mocht een huis worden verplaatst, en kon bijvoorbeeld nieuwbouw plaatsvinden als een huis was versleten, door storm was verwoest, of was verbrand. Dit werd in het markerecht van De Lutte, de belangrijkste marke van Twente, al in 1464 bepaald [5]. De zaalstede was het hart van het erf, omdat dit de plek is waarmee de 'waare' verbonden was. Vanwege de waare had de eigenaar of eigenaresse van het erf medezeggenschap in de markegronden (bossen, heidevelden, grasgronden e.d.). Daar werden de onontbeerlijke meststoffen gewonnen, maar kon men als en voor zover de marke dit toestond, ook varkens 'masten' (vetmesten) en schapen hoeden.

In het erfhuys woonden de boer en boerin met hun gezin, zolang zij de exploitatie van de boerderij zelf in handen hadden.

Bij hen woonden in, of verbleven althans, één of

Boerenwoonhuis, vermoedelijk los hoes, aan de Waterhamweg te Noord-Berghuizen bij Oldenzaal (situatie omstreeks 1920). Rechterdeel 'nienend' met bedrijfsgedeelte, linkerdeel 'boamend' met woongedeelte. Collectie auteur.

meerdere meiden en/of knechten. Zolang zij in dienst waren bij deze boer en boerin, bleven zij er wonen. Werd het dienstverband beëindigd, dan vertrokken zij weer. Was een knecht of meid een broer of zus van de boer of boerin, dan lag dat anders. Die konden het recht hebben een leven lang te mogen blijven wonen op het erf.

Het liefstuchthuis

Het tweede huis dat men doorgaans op het oude erf aantrof was het zogenaamde 'liefstuchthuis'. Dat is het huis dat bestemd was voor de oude boer en boerin [6]. Dat huis, kleiner dan het erfhuis, hoefde niet op de zaalstede te staan, maar kon zich elders op het erf bevinden. Het behoorde niet op markegrond te staan, zoals in 1613 nog nadrukkelijk door de marke Lonneker werd opgemerkt [7]. In dit liefstuchthuis woonden de ouderen, eventueel met ongetrouwd gebleven kinderen. Zij mochten desgewenst hulp aantrekken door een knecht of een meid in dat huis te nemen. Het liefstuchthuis kon ook wel door de jonge boer en boerin worden bewoond die niet met trouwen wilden wachten tot de (schoon)-ouders de boerderij wilden overdragen. De bewoners van het liefstuchthuis hadden bepaalde rechten op het gebruik van dat huis en het gebruik van de bijbehorende grond, de percelen die als het 'negendeel' werden aangeduid. Uit de diverse markeboeken blijken de plaatselijke gewoontes die hebben gegolden voor wat betreft de uitoefening van die rechten. Een beeld wordt ook gegeven door het oude hofhorig recht

Interieur van het erve Grashof in Noord Deurningen, omstreeks 1933. Het l6s hoef werd afgebroken na 1950. Foto: W.H. Dingeldein. Collectie: Vereniging Oudheidkamer Twente.

zoals opgetekend in het jaar 1546. Ook daarin staat omschreven welke zaken een oude hofhorige boer die de exploitatie overgaf aan de volgende generatie mee mocht nemen naar het liefstuchthuis, en welke hij moest achterlaten in het erfhuis [8]. Dat kwam neer op het uitgangspunt dat bij de hofhorige boeren van alle zaken het beste exemplaar (paard, wagen, ploeg, kookpot e.d.) achter moest blijven in het erfhuis. De oude boer of boerin mocht in het liefstuchthuis hertrouwen, na het overlijden van de eerste partner. In het hofhorig recht was zelfs vastgelegd wat de rechten waren van de aangehuwde partner die graag in het liefstuchthuis wilde blijven wonen na het overlijden van de langstlevende ouder. Door middel van huwelijksvoorwaarden, testamenten en boedelscheidingen werden binnen de familie veelal heldere en zakelijke afspraken gemaakt en vastgelegd.

Geen derde woonhuis, geen ontginningen

Het liefstuchthuis werd tijdelijk bewoond en kon na het overlijden van de oude boer en boerin jarenlang leeg staan. Het markerecht stond nog in de 17de eeuw niet toe dat het huis tijdelijk zou worden verhuurd. De marke tolereerde simpelweg geen ontwikkelingen die bedreigend zouden kunnen zijn voor het gemeenschappelijk bezit van de markegronden. Bij twee boerenwoonhuizen op het erf moest het blijven. Er konden desgewenst wel één of meerdere schuren worden bijgebouwd, maar geen derde woonhuis. In de oudste markeboeken zien wij in de 16de eeuw nog de bewijzen van het tegengaan van de uitbreiding van de bewoning. Zo werd in het markeboek van Albergen in 1554 opgemerkt dat op een erf slechts twee vuurplaatsen aanwezig mochten zijn, te weten de gebruikelijke vuurplaats in het erfhuis en daarnaast een vuurplaats in het liefstuchthuis [9]. De marke Losser bepaalde in 1565 dat het bouwen van meer woonhuizen dan het erfhuis niet meer rechten in de marke zou opleveren [10]. Zou een boer of zou de eigenaar van de boerderij [11] een derde huis bouwen of een schuur voor bewoning inrichten, dan liep hij het gevaar dat dat huis op last van de marke onverbiddelijk zou worden afgebroken [12]. Uit het markeboek van Agelo blijkt uit een voorval uit het jaar 1645 dat er op gelet werd dat een schuur bij het liefstuchthuis niet mocht

worden bewoond, ook al werd het liefstuchthuis inmiddels als een gewone boerderij gebruikt [13]. Vanuit een liefstuchthuis kon in Agelo kortom niet nog eens een liefstuchthuis ontstaan. In diverse oude markeboeken zijn bepalingen opgetekend waaruit blijkt dat illegaal ontgonnen gronden door de boeren moesten worden 'toegesmeten', dichtgegooid, waarna de overwoekering door de natuur kon beginnen. Maar een dergelijk vergrijp kon kennelijk in veel gevallen meteen of na verloop van tijd worden afgekocht. Het ongedaan maken van de inspanningen zou met enige goede wil als kapitaalsvernietiging kunnen worden beschouwd, en dat terwijl de marke altijd wel geld benodigde. Eventuele geschillen die uit dergelijke aangelegenheden zouden kunnen voortvloeien kwamen terecht bij de landge-richten of bij de Drost van Twente voor zover het eigendomskwesties betrof [14]. Uit een voorval in de marke Lonneker uit 1725/1726 blijkt dat de marke er zelf voor kon zorg dragen dat, in dit geval 20, mannen werden ingehuurd als de boeren zelf onwillig waren de resoluties van de marke uit te voeren [15]. De boeren waren overigens zelf verantwoordelijk voor het oproepen van hun erfheren voor een 'holtink' (marke-vergadering).

Mondjesmaat nieuwe boerderijtjes

In de late middeleeuwen was het aantal erven in de meeste marken in Twente beperkt tot enkele tientallen boerderijen. De eigenaren van deze oude gewaarde erven stonden via de marke niet toe dat er nog meer landbouwbedrijven zouden ontstaan in hun gebied, omdat daardoor een aanspraak op de markegronden zou ontstaan. In alle markeboeken zijn voorbeelden terug te vinden van personen die zich illegaal in een marke vestigden en werden geweerd. In alle marken kwamen er desondanks in de loop van de tijd sporadisch enkele kleine boerderijtjes bij, zij het dat die dan niet of nauwelijks gewaard werden in de marke. Dat betekende dat zij geen of slechts weinig gebruik konden maken van de gemeenschappelijke gronden, dat zij geen 'uitdriфт' hadden voor hun vee.

De veronderstelling dat deze huisjes daardoor wel spoedig zouden verdwijnen wordt veelal gelogenstraft, omdat de boerderijtjes in latere tellingen voor blijven komen. Uit de DTB-

registers van de diverse kerken blijkt dat de boerderijtjes van ouders op kinderen overgingen en bewoond bleven. Voor zover de oorsprong van dergelijke boerderijtjes een illegale situatie is geweest, blijkt uit diverse markeboeken dat zij werden gelegaliseerd en tegen betaling een bescheiden rol konden krijgen binnen de marke. In het markeboek van Deurningen bijvoorbeeld zijn op de holtink van 9 oktober 1733 de resultaten van een onderzoek naar de "nieuw aange-graven landen" besproken. Daarbij is de prijs vastgelegd die betaald moest worden voor die pas ontgonnen percelen. Tevens werden de namen vermeld van een aantal ongewaarde boerderijtjes, die tegen betaling van een jaarlijkse vergoeding volgens de markerichter "sullen getoloreerd worden" [16].

Boeregezin te Noord-Deurningen. Vader en moeder met jonge kinderen en met de inwonende moeder van de boer (familie Baalhuis, situatie omstreeks 1930). Niet zelden woonden er bij dergelijke jonge gezinnen diverse ongehuwde broers en zusters in huis. Collectie auteur.

Gevolgen bevolkingsgroei vanaf tweede helft 17de eeuw

Daar waar eind 17de eeuw, begin 18de eeuw de boerenbevolking in Twente groeide, was het onontkoombaar dat er steeds meer mensen op de oude erven gingen wonen. In oude tijden was het mogelijk geweest dat het liefstuchthuis decennia lang leeg stond vóór er een nieuwe generatie in dat huis ging wonen. In de 18de eeuw is dat niet meer het geval. De bevolkingsgroei bracht met zich mee dat van een strikte scheiding tussen het erfhuis en de bewoning van het liefstuchthuis geen sprake meer kon zijn. Dan ziet men een

concentratie van bewoning op de oude boerderijen, waarbij hele gezinnen in schuren, bakhuizen, 'spiekers' en ook soms zelfs meerdere gezinnen in erfhuizen en liefstuchthuizen woonden. Onder druk van de bevolkingsgroei stond het markerecht dit uiteindelijk toe. Er werden volop nieuwe boerderijtjes gesticht en tegen betaling gelegaliseerd. De marken verkocht percelen grond die konden worden ontgonnen. We komen deze ontwikkelingen in alle markenboeken tegen. Er kwamen mensen op markengrond wonen, vaak in schamele hutten, tot zelfs in aarden wallen aan toe. Het verhuuren van de gebouwen op de erven zorgde voor de nodige inkomsten voor de boer, en betekende ook dat de boer vanwege de hulp van meer knechten en meiden op het erf meer grond onder de ploeg kon hebben.

In de 18de eeuw ziet men in toenemende mate dat de oude boer en boerin niet meer verhuizen naar het liefstuchthuis nadat de boerderij was overgedragen, maar bleven inwonen bij de jonge boer en boerin. Soms bewonen zij de 'kamer', een uitbouw aan het erfhuis. Vaak lijken zij daarentegen te midden van het gezin van hun zoon en schoondochter te hebben geleefd.

Wij weten niet alles van de sociale omstandigheden waaronder jong en oud hebben samen-geleefd door de eeuwen heen. In de tijd van de liefstucht als oudedagsvoorziening zijn procedures bekend over het moment van overname van het erf en wat de oude boer en boerin meenamen naar de liefstucht. Ook zijn er procedures geweest tegen broers of zusters die weigerden het liefstuchthuis te verlaten na het overlijden van vader of moeder. Dergelijke discussies verstomden op het moment dat vader of moeder thuis blijven wonen. Dan echter ontstaat een situatie die wij herkennen uit de verhalen van onze ouders en grootouders. Jong en oud leefden en leven maar al te vaak moeizaam samen.

Conclusie

De veel gehoorde aanname dat onze voorouders in Twente de situatie opzochten waarin zij in het zogenoemde 'los hoes' samenwoonden met de hele familie klopt niet. Ze leefden eeuwenlang weliswaar dicht bij elkaar, maar woonden in twee verschillende huizen. Jong en oud zijn vanaf het tweede deel van de 17de eeuw bij

elkaar gaan wonen vanwege de bevolkingsgroei. Dit gebeurde kortom uit zakelijke overwegingen. Uit sociale overwegingen had men vermoedelijk beter de oude toestand kunnen handhaven.

Dit is een bewerking van de bijdrage van René Rorink aan de cursus voor de Oudheidkamer Twente 'Landelijke Bouwkunst in Twente', gegeven door dr. Everhard Jans in april/mei 2013.

Noten

- 1 Mr. H. Hagens, Boerderijen in Twente (Utrecht, 1992), p. 14.
- 2 Hagens a.w., p. 13.
- 3 Met 'oud' worden de afgetreden boer en boerin bedoeld, met 'jong' de hen opgevolgde boer en boerin. Het zijn uiteraard relatieve begrippen.
- 4 Hagens a.w., p. 22-23.
- 5 Hagens a.w., p. 16. onder verwijzing naar Markerecht van De Lutte, Overijsselsche stad-, dijk- en markerechten deel 3, 12de stuk (Zwolle, 1877).
- 6 Lijftucht betekent letterlijk: vruchtgebruik en zicht op een oudedagsvoorziening.
- 7 Genealogische Werkgroep Twente van de Afdeling Twente van de Nederlandse Genealogische Vereniging, Markeboek van Lonneker 1545-1751 (Hengelo, 1998), p. 22.
- 8 Zie desgewenst van mijn hand: Verbonden in de echte. Rechten en plichten van de horige boeren onder de Twentse landsheerlijke hoven tot 1811 (Almelo, 1996).
- 9 Stichting Heemkunde Albergen, Markerecht van Albergen (vertaalde herdruk van de oorspronkelijke uitgave 1883), (z.p. 1979), p. 26.
- 10 A.L. Hulshoff, Het markerecht van Losser, Overijsselsche stad- dijk- en markerechten. Derde deel - 25ste stuk. (Kampen, 1967), p. 6.
- 11 Ook dat hoefde nadrukkelijk niet de boer te zijn, daar de meeste boeren in die tijd horigen of pachters zijn geweest.
- 12 Zie bijvoorbeeld: Het markerecht van Losser, p. 6-7.
- 13 Stichting Vrienden van Agelo, Het markenboek van Agelo 1645-1843 (z.j.), p. 23.
- 14 Voor een compleet overzicht van onder meer het burgerlijke recht: E.D. Eijken, Compendium van het Overijssels recht vóór 1811 (Kampen, 2007).
- 15 Markeboek van Lonneker, p. 80-81, 149.
- 16 Historisch Centrum Overijssel te Zwolle, Marke-archieven, toegang 157, inv.nr. 228 (Markeboek Deurningen 1634-1837).

Column: De Twentse Erven is in oprichting!

Robert Kemper Alferink

Afgelopen maanden heeft u verschillende keren in de regionale media kunnen lezen over de oprichting van een Twentse boerderijstichting. Dit najaar lijkt de oprichting van Boerderijstichting de Twentse Erven daadwerkelijk plaats te gaan vinden. Enthousiaste boerderijbewoners, landbouwers en burgers, hebben zich verenigd. Ze gaan zich gezamenlijk hard maken voor het behoud van karakteristieke streekeigen boerderijen in Twente.

De vraag is hoe een en ander in de praktijk gaat uitpakken. Regionale boerderijstichtingen zijn op allerlei verschillende manieren georganiseerd en hebben bestuurders van allerlei pluimage. Zonder besturen bij naam en toenaam te noemen, is het interessant om te weten dat de ene stichting een zeer laagdrempelige is en de andere juist een sterk elitair karakter kent. In het ene geval wordt een bestuur gevormd door een soort aristocratie, niet-boerderijbewoners afkomstig uit de monumentenwereld, in het andere geval gaat het om een bestuur dat op papier wel bestaat, maar in de praktijk niet tot nauwelijks in het veld actief is.

In ieder geval: een goed imago kan maar één keer worden neergezet! Het beeld van de Boerderijstichting Limburg wordt boven de rivieren bepaald door een bevlogen bestuurslid, dat vol pessimisme zit. Elke Limburgse boerderij zou inmiddels een aftands partycentrum zijn, zogenaamd niet meer te redden. Architecten en aannemers zouden – letterlijk! – niets goed kunnen doen en onachtzaam bij verbouwingen te werk gaan zonder respect voor bestaande panden. Of de beste man ook zo pessimistisch in Limburg zijn verhaal verkondigd is mij onbekend. Waar het om gaat is dat een dergelijke insteek weinig enthousiasme opwekt bij de plaatselijke bevolking.

In Salland proberen we dat anders te doen. Inspireren, stimuleren, uitgaan van de kracht van bewoners die wel iets willen! Met een brochure over streekeigen nieuwbouw, erfgoedshows door de hele regio en veel aandacht in de lokale media gaat Stichting Sallands Erfgoed uit van het positieve. Hiermee is het gelukt om sinds de oprichting eind 2008, óók bij overheden, het imago van een opbouwende en meedenkende organisatie te krijgen. Gemeenten en provincie betrekken ons bij vele vormen van plattelandsontwikkeling. Boerderijbewoners zien ons, eveneens boerderijbewoners, als laagdrempelig en toegankelijk.

Dat het in Twente óók zo zou moeten is niet gezegd. Stichting Sallands Erfgoed heeft het geluk gehad in financieel betere tijden te zijn opgestart, en heeft een behoorlijke LEADER subsidie verworven. Een gedegen aanpak en een uitgebreid programma waren daardoor mogelijk. Het valt niet te verwachten dat overheidsorganen in deze zogenaamde tijden van crisis met de portemonnee staan te zwaaien. Dat is ook absoluut niet noodzakelijk. Ook op andere manieren kan een financieel gezonde stichting opgestart worden.

Een heldere visie en een goed verhaal, met een positieve insteek, daar gaat 't om. Met een tomeloze inzet van een actief bestuur en vele vrijwilligers valt net zo veel te bereiken. Geld is geen doel en kán een middel zijn. Zoals bij de heroprichting van een literair genootschap in Groningen eerder dit jaar werd gezegd: “geen kosten, want geen subsidie.”

De Twentse Erven, veel succes!

‘Salich voedsel’ Een rooms-katholiek preekboek uit de Tachtigjarige Oorlog

Jan Braakman

In de collectie van het Rijssens Museum bevindt zich een rooms-katholiek preekboek van Henricus Adriani uit 1612. Het was in bezit van een particulier en is een van de weinige overblijfselen in Rijssen uit de schuilkerkenperiode. In deze bijdrage wil ik vooral ingaan op de achtergronden en de betekenis van dit type document, waarvan in Twente vermoedelijk meer exemplaren in omloop waren.

Schuilkerkenperiode

Twente geldt samen met delen van de Achterhoek als de meest katholieke streek in de noordelijke Nederlanden. Het verloop van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) en de ligging aan de grens, zorgden er voor dat hervormingsgezinde maatregelen pas laat konden worden doorgevoerd en slechts ten dele effect hadden. Met name het noordoosten, het gebied in en rond Oldenzaal, waar de Spanjaarden (met intervallen) tot 1626 gelegerd waren, bleef grotendeels rooms. Maar ook een stad in het westen als Rijssen, tegenwoordig uitgesproken protestants, behield nog lang een tamelijk grote katholieke gemeenschap; tot ca. 1850 zo’n 20% van de bevolking.

Het einde van het Interim van Roosendaal (1628-1633) zou als begin kunnen worden aangemerkt van de Schuilkerkenperiode in deze streek. Nu de dreiging van de Spanjaarden vanaf Duits grondgebied definitief was geweken, kwam er een eind aan de onoverzichtelijke situatie, waarbij in delen van Twente de katholieke kerk bleef functioneren. De Staten van Overijssel hadden vanaf nu de handen vrij plakken tegen de katholieken uit te vaardigen die golden voor heel Twente. Katholieken werd het voortaan onmogelijk gemaakt de mis in het openbaar te vieren. Zij waren hierdoor aangewezen op schuil- of schuurkerken, ter beschikking gesteld door een edelman of boer [1].

Van deze periode is weinig tastbaars overgebleven. In Rijssen bij voorbeeld maakte de in 1722 tot schuilkerk omgebouwde particuliere woning aan de Rozengarde begin 19e eeuw plaats voor een rooms-katholieke waterstaatskerk [2]. Het enige wat vaak rest aan materiële cultuur zijn exemplaren van oude boeken. Het loont de moeite dit erfgoed nader in kaart te brengen [3]. Dit

artikel, waarin een preekboek uit 1612 centraal staat, is daartoe een eerste aanzet.

Preekboeken

Geloofszaken werden niet alleen politiek en op het slagveld uitgevochten. Minstens zo belangrijk was de propaganda in de vorm van drukwerk. Een stad als Antwerpen, in de 16e en vroege 17e eeuw een van de grootste steden van West-Europa, gold als belangrijk productiecentrum van katholieke lectuur. Naast politieke pamfletten verschenen hier ook veel religieuze geschriften: gebedenboeken, catechismussen, prentjes etc., bedoeld om de gelovige tot geloof op te wekken en te onderwijzen in de leer van de kerk [4]. Uit spaarzame contemporaine bronnen blijkt dat deze geschriften gretig aftrek vonden. In de vroege 17e eeuwse acta van de classis van Deventer bijvoorbeeld beklagen protestantse predikanten zich over katholieke postilles ofwel bijbelcommentaren, die de Twentse boeren tijdens samenkomsten werden voorgelezen [5]. Ook preekboeken – in feite een bundeling van postilles – waren onderdeel van de kerkelijke propaganda. Ze waren in eerste instantie bedoeld als studie- en voorbeeldmateriaal voor de clerus en geschreven door priesters die in de praktijk hun sporen hadden verdiend. Ze bevatten in de regel uitgeschreven preken gerangschikt volgens de kalender van het kerkelijk jaar. Andere preekboeken gingen uit van een bepaald thema, zoals ‘de tien geboden’ of ‘de bekering van de zondaar’. Daarnaast waren er boeken die deels of in hun geheel gewijd waren aan de retorische aspecten van het preken, de zog. artes praedicandi [6].

De preek was ook voor de katholieke kerk een belangrijk medium; in een grotendeels analfabete

samenleving was de homilie een belangrijk instrument om de volwassen gelovige te onderwijzen. Binnen de mis, die in het Latijn werd gelezen, was de preek het moment waarop de priester zich in de landstaal direct tot het volk richtte. Het is dus geen wonder dat het Concilie van Trente (1545-63), bijengeroepen om het opkomend protestantisme in te dammen, richtlijnen formuleerde om de kwaliteit ervan te verbeteren [7]. Het concilie was daarmee ook een belangrijke impuls voor een nieuwe generatie contrareformatische preekboeken waarin de nieuw geformuleerde leer van de kerk centraal stond.

Titelblad van Adriani's preekboek. Bovenaan het teken IHS, het in de katholieke kerk gebedigde Griekse monogram voor de naam Jezus. Het titelblad van het Rijssens preekboek is verloren gegaan. Collectie: bibliotheek KULeuven.

Het Rijssens preekboek

De meeste van deze preekboeken verschenen tot het einde van de 17e eeuw in het Latijn, de taal van de clerus. In de loop van de Tachtigjarige Oorlog werden er echter ook preekboeken gepu-

bliceerd in de landstaal voor gelovigen in gebieden waar de kerk – door oorlog of afgelegenheid – noodgedwongen een minder centrale rol speelde. Het Rijssens preekboek is hiervan een voorbeeld.

De volledige titel luidt: Henricus Adriani, Catholycke sermoenen op alle de epistelen ende evangelien vande sonndaghen ende heylighe daghen vanden gheheelen jare. – Nu in desen lesten druck vvederom op een nieu oversien ende in veel plaetsen verbeteret – T'Antwerpen: by Hieronymus Verdussen, 1612 [8].

Hendrik Adriaans († 1607, gelatiniseerd: Henricus Adriani) was pastoor van het Elisabeth Gasthuis en vervolgens kapelaan van de OLV kathedraal in Antwerpen. Hij was zelf niet de schrijver. Het boek is een bundeling van twee eerdere preekbundels en verscheen voor het eerst als zogenaamde 4e druk in 1599. Het eerste deel bevat een vertaling van de evangeliëpreken van Johannus Ferus (1497-1554), dompredikant in Mainz. Het tweede deel, de bundel sermoenen op de epistels is naar eigen zeggen een compilatie van preken van verschillende 'leeraers der H. Catholijcker Kercken'.

Adriani's motivatie de boeken uit te geven had te maken met de oorlogssituatie in de Nederlanden. In het voorwoord heeft hij het over 'dese beclaeghelijcke tijden, waarin 'te vele plaetsen om het broodt vanden worde Godts ghebreck gheleden wort.' Met zijn boek wil hij dit 'ghebreck' aan 'salich voedsel' compenseren. Een van zijn eerste aandachtspunten was daarbij de geloofsopvoeding van de plattelandsjeugd. Het boek is geschreven met het 'vuur van de contrareformatie'. In zijn preken gaat Ferus regelmatig in op belangrijke twistpunten met protestanten, zoals: het gezag van de Traditie bij de interpretatie van de bijbel, de verhouding tussen geloof en goede werken, en de sacramentenleer. Hij vertegenwoordigt theologisch gezien de strenge, door kerkvader Augustinus geïnspireerde stroming van de vroege contrareformatie. Het motto op het titelblad uit Spreuken 5 'Waerom hebbe ick veracht het onderwijs, ende waerom en hebbe ick, myn herte niet naer der Straffen der Saligheyt gegeven?' geeft wat dat betreft direct de toon aan. Wie de preken leest, zal veelvuldig

zinnen tegenkomen over zonde en menselijke zwakheid enerzijds en 'Gratie' (=genade) anderzijds.

Adriani's boek gold in zijn tijd als een bestseller. Het boek beleefde diverse herdrukken (onder meer in 1607, 1616, 1620, 1624, 1639 en 1650). In het door Hans Storme samengestelde overzicht van in de Mechelse kerkprovincie verschenen preekboeken geldt Adriani's preekboek als een van de eerste in de Nederlandse taal, een eer die het deelt met Fransiscus Costerus' bijdrage aan het genre. In tegenstelling tot Costerus' lijvige preekboeken die nog eeuwen nadien bewaard bleven als toonbeelden van theologische retoriek, verdwenen Adriani's sermoenen in de tweede helft van de 17e eeuw echter uit de roulatie [9].

Franciscus Costerus (1532-1619), tijdgenoot van Adriani, Brusselse jezuïet, ook wel 'Hamer der ketters' genoemd vanwege zijn succesvolle missiewerk in de opstandige Vlaamse steden. Op verzoek van pastoors uit de Republiek schreef hij een serie preekboeken voor de katholieken in het Noorden, die nog eeuwen nadien golden als toonbeeld van theologische retoriek. Afbeelding: Wikipedia.

Herkomst en gebruik

Hoe het boek in Twente is beland, en hoe en door wie het is gebruikt, is een interessant onderwerp van speculatie. Het jaar van verschijnen, 1612, viel in een periode – die van het Twaalfjarig Bestand – waarin in Twente zowel protestanten als katholieken hun invloedssfeer probeerden uit te

breiden. Een boek van Adriani was voor Philippus Rovenius (1573-1651) die op dat moment als vicaris-generaal van het bisdom Deventer opereerde vanuit Oldenzaal, ongetwijfeld een goed middel om het contrareformatorische gedachtegoed onder gelovigen te verspreiden [10].

Het preekboek was in dit opzicht niet uniek. Kerkboeken vormden de basis voor het devotio-nale leven binnenshuis zoals onder Nederlandse katholieken tot ca. 1900 zeer gebruikelijk was, zeker op het platteland [11]. In de schuilkerken-periode was deze privé-devotie vanwege het ontbreken van een goed uitgeruste parochiekerk zeker ook in Twente wijdverbreid. In de ochtend en met name 's avonds bad de familie langdurig: de rozenkrans, maar ook andere gebeds- en meditatieteksten afkomstig uit een kerkboek werden gebruikt [12]. Het ligt voor de hand, dat een Nederlandstalig preekboek van Adriani met zijn inleidende Bijbelteksten, slotgebeden en gravures, ook in deze context werd gebruikt. Niet alleen in

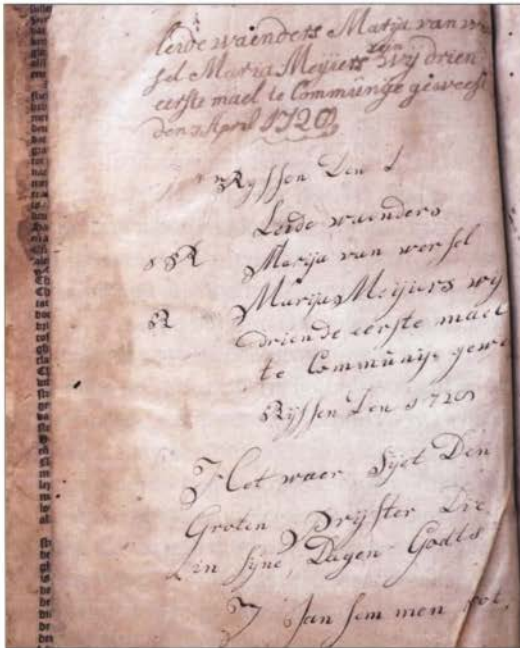

De naam Semme(n)krot in het schutblad.

Jan Semmekrot (geb. 1687 Ambt Delden), telg uit een oude katholieke familie die zijn oorsprong vindt op erve Semmekrot te Deldenerbroek, trouwde in 1721 in Rijssen en maakte daar deel uit van de katholieke gemeenschap. Waarschijnlijk kreeg hij het boek bij zijn huwelijk als geschenk mee van zijn ouders. Daarnaast staat de naam van de de Rijssense Aleida Waanders, geb. 1713. Als klopje was zij zeer actief voor de Rijssense katholieke gemeenschap. Zij was een tante van Jan Willem Koedijk (1747-1808), herbergier van het logement 'de Kroon' in Rijssen en in de Franse Tijd een van de burgemeesters van de stad Rijssen.

Rijssen, maar ook elders in Twente, getuige een fotokopie van het titelblad (zonder bronvermelding) in een boek over de parochiegeschiedenis van Albergen [13].

Voor de gemiddelde katholieke boer of burger was een kerkboek tot het begin van de 20e eeuw vaak het enige drukwerk in huis. Dat gold wellicht ook voor Jan Semmecrot, de eigenaar van het Rijssense preekboek. Samen met andere devotionalia zoals crucifix en heiligenbeelden en prentjes gaven zij uiting aan de katholieke identiteit. Met name de 'Oelenkötpe', zoals in Twente en delen van Oost-Nederland de oude kerkboeken met een gotisch lettertype werden genoemd, golden daarbij als belangrijke familiestukken. Belangrijke gebeurtenissen in de familie of het kerkelijk leven werden er vaak in vermeld.

In het preekboek zijn persoonlijke notities terug te vinden. Op 1e paasdag 1725 memoreert Jan Semmecrot op het schutblad dat drie Rijssense meisjes ter eerste communie gingen. Onder hen de toen 12-jarige Leida Waanders.

Tot besluit

Het Rijssens preekboek is, hoewel incompleet en in slechte staat, van historische waarde. Het is een van de weinige rooms-katholieke overblijfselen in Rijssen uit de schuilkerkenperiode, een stille getuige van de privé-devotie, die tot het be-

gin van de vorige eeuw in huiselijke kring in Rijssen en Twente werd beoefend. Het bevat daarbij genealogische gegevens en biedt inzicht in de wijze waarop aan het begin van de 17e eeuw in katholieke kring werd gepreekt. Verder onderzoek naar dit erfgoed valt daarom toe te juichen.

Henricus Adriani, rooms-katholiek preekboek (Antwerpen 1612) Locatie: Rijssens Museum, Achterkamer, vitrine 9. Situering: Rijssen, schuilkerkenperiode 1633-1795. Geschenk van Hendrik Meijer.

Met dank aan drs. Marion Bouwens, conservator van het Rijssens Museum en mr. Jos Andriessen, kenner van de Twentse katholieke genealogie en medewerker van het Twents Streekarchief.

Noten

- 1 B.H.A. te Lintelo, Ketters en papen in Twente. De Reformatie en de katholieke herleving in Twente 1580-1640 (Hengelo 1988)
- 2 H. Tielen, J. Böklerink, St. Dionysius Kerk Rijssen 1925-2000 (Rijssen 2000)
- 3 M. Cloet, P. Nissen en H. Storme, Inleiding: status quaestionis van het preekonderzoek in Vlaanderen en Nederland, Trajecta 2 (1993) 194-195.
- 4 Zie o.m. het standaardwerk van B. Knipping, De iconografie van de Contrareformatie in de Nederlanden (Hilversum 1939-1940).
- 5 B.H.A. te Lintelo e.a. (red.), Honderd Jaar katholiek Twente (Enschede 1953) 22.
- 6 H. Storme, Preekboeken en Prediking in de Mechelse kerkprovincie in de 17e en de 18e eeuw (Brussel 1991) 31-51.
- 7 M. Cloet, P. Nissen en H. Storme, idem 196
- 8 Op grond van de plaatsingssignatuur stelde Hans Storme, bibliothecaris van de KULeuven dat het met 100% zekerheid gaat om een druk uit 1612.
- 9 H. Storme, idem, 59-61.
- 10 B.H.A. te Lintelo, Ketters en papen in Twente. Hoofdstuk VII, 60-74.
- 11 W.H.Th Knippenberg, Devotionalia. Religieuze voorwerpen uit het katholieke leven DI 1 (Eindhoven 1985). Zie de algemene inleiding op pag. 5-10, en het hoofdstuk over kerkboeken op p. 39-50;
- 12 B.H.A. te Lintelo e.a. (red.), Honderd Jaar katholiek Twente, 231, 257.
- 13 T. Hesselink- Van der Riet, De kerkgeschiedenis van Albergen en omstreken (..) (Albergen, 1987) 91.

Twentse geschiedenis interdisciplinair

Geert Bekkering

De OKT-Klankbordgroep Twentse Landschaps- en Bewoningsgeschiedenis draait prima, enthousiasmeert en stimuleert; er ontstaat zelfs een binnenring!

Universitair niveau

Met als uitgangspunt de landschaps- en bewoningsgeschiedenis van Twente, komt twee maal per jaar een groep van veertien mensen bijeen, die elkaars gegevens doornemen, becommentariëren en aanvullen. Dat lijkt misschien niet zo bijzonder, maar bij deze groep zitten alleen maar mensen die uit verschillende invalshoeken aan een promotie werken, wetenschappelijk onderzoek doen en/of al heel lang historisch onderzoek doen en informatie verzameld hebben en bestudeerd, met als doel dat ooit uit te geven. Daarvoor hebben de deelnemers ook frequent onderling contact. Doordat veel mensen een andere invalshoek hebben, komen er heel interessante gezichtspunten naar voren. We hebben inbreng vanuit de archeologie, bodemkunde, landschaps- en bewoningsgeschiedenis, waterhuishouding, historische ecologie, middeleeuwse geschiedenis, taalkunde en regionale geschiedenis. Een erg stimulerende mix!

Monnikshof

Begin april stonden, naast een aantal interne zaken, de Monnikshof en de Duivelshof in De Lutte op het programma. In de voorbereiding hadden een aantal deelnemers alle informatie uit hun soms heel omvangrijke archieven opgezocht en via email met de anderen gedeeld. Daardoor was er al een beeld gekregen vanuit archeologisch onderzoek, van bodemgesteldheid, kerkelijke archieven en gegevens uit markenboeken. Zou blijkt de oude naam voor de Monnikshof 'Hof Elfter' te zijn, en naamgevend te zijn geweest voor de Elfterheurne. We gingen uitgebreid in op de betekenis van dit soort namen en de samenhang met geloven en gebruiken. Een bezoek ter plekke leverde nog meer verrassende invalshoeken. Er zijn in de buurt stuifmeelkorrels van druiven aangetroffen, er werden dus echt in de middeleeuwen wijndruiven verbouwd. De huidige Monnikshof ligt misschien niet op de plaats van zijn vroeg middeleeuwse voorganger

(erven 'wandelden' vaak). Het gebint zou dendrochronologische gedateerd kunnen worden. Waarbij Groot Bavel in De Lutte het oudste gebint blijkt te hebben, uit 1573. Een boerderij ligt vanzelfsprekend op de plek waar vanouds toegankelijkheid, verdedigbaarheid, omliggend bouw- en weideland, water en woeste grond allemaal meespeelden. Volgens een deelnemer zouden oude Saksische Sala's meestal hoog hebben gelegen. Waarop een ander beweerde dat het gezien de zeer zware leem daar, onwaarschijnlijk was dat er hogerop een boerderij had gelegen. Daar stond echter wel ooit een zeer oude linde, die helaas een aantal jaren geleden omgegaan was. Er was een processtuk uit de 18e eeuw bekend, waarin bij die linde rechtgesproken werd. Maar hoe dicht staat een gerichtslinde bij een belangrijk erf? En waren middeleeuwse hofboerderijen niet meestal voorzien van grachten? Vaak wel, maar dat zouden de wat latere opvolgers van de Salahoven kunnen zijn, die daarom ook wat lager lagen. Maar bij de huidige Monnikshof is van grachten niets te zien. De omgrachte boerderijen zouden ook een laatmiddeleeuws verschijnsel kunnen zijn.

Grachten

Dan de Duivelshof, die heeft meerdere series grachten. Waarom zo veel? En dan vooral aan de zuidwestkant, terwijl er aan de oostkant tegen de es aan maar één gracht was! Bij opgravingen is gebleken dat de meeste grachten nooit water hebben gehouden. Waren ze dan alleen maar voor status bedoeld? Of waren ze begroeid met ondoordringbaar struikgewas en hadden ze dezelfde functie als landweren? Daarvan zijn de oudste 12e eeuws.

Richting Dinkel viel hier een eigenaardig weiland tussen twee essen op. Aan de zijanten uitgebreide 'waterwerken', die heel erg in de richting van vloeivelden wijzen, maar zonder verder onderzoek moeilijk te duiden zijn. Ook de trechervorm van het weiland was niet duidelijk, totdat

Deelnemers aan de excursie van de Klankbordgroep bij de Monnikshof. Foto: ir. H(arm) Smeenge.

iemand kon vertellen dat het in ieder geval gebruikt was als schaapsdriфт en nachtweide naar de woeste grond. Er was zelfs nog een zeer forse houtwal (landweer?) aan te wijzen, die ooit de woeste grond buitensloot.

Binnenring

Inmiddels is er een promotiestudie gestart, waar- bij voor Noord-Oost Twente de bodemkundige, paleobotanische- en archeologische gegevens worden geïntegreerd met archiefgegevens. De (middeleeuwse) gegevens over Twentse boerde- rijen worden bij elkaar gebracht en de invloed van de fabrikanten op het Twentse landschap. Daarbij moeten we in gedachten houden dat de zandlandschappen van Oost-Nederland altijd dy- namisch en gevarieerd zijn geweest, waarbij mens en landschap elkaar onderling beïnvloedden. Re- cent is verbreding gezocht met mensen van ver- schillende universiteiten, adviesbureaus, overhe- den enz., met expertise over landschap en bewo- ning. Zodoende wordt continuïteit geborgd en de kennis gedeeld/onderling verbonden. Vanuit de initiatiefnemers (kerngroep) wordt verbinding gelegd met belangstellenden die ons voeden of

door ons gevoed willen worden, een binnenring. De klankbordgroep wil geen elitaire club zijn.

Hulp gevraagd

Harm Smeenge zou voor zijn promotieonderzoek wel hulp kunnen gebruiken. Hij denkt dan aan kennis over het historisch landgebruik in de Marke Beuningen en de Lutte (met name Beuningerachter/binnenveld, Mekkelhorst, Punthuizen, Lutterzand). Wellicht zijn er lezers die zelf onderzoek in dit gebied hebben gedaan of verhalen kennen over: plaggensteken, bevloui- en, beweiding op de heide, leem/zandwinning, smokkelen over de grens, stuifzandbebossing, heideontginning, ontwatering etc. Deze mensen zouden contact met Harm op kunnen nemen: h.smeenge@dlg.nl. Gerard Seyjger zoekt vooral naar gegevens over de laatmiddeleeuwse Hanzegeschiedenis van Twente: gerardseyjger@home.nl.

Over een paar jaar zullen er studies gereed zijn, die een voorbeeld voor heel Nederland kunnen worden. Het Twente dat zo ver van geschiedenis- faculteiten ligt, blijkt opeens in het brandpunt van de belangstelling te staan.

‘Streekeigen bouwen is mij blijven achtervolgen’

Tekenaar Harrie Meinders werd in zijn werk sterk beïnvloed door Jan Jans

Robert Kemper Alferink

Jan Jans is een veelbesproken Twentenaar. In de afgelopen decennia is er vaak aandacht geweest voor het leven en werk van de beroemdste architect uit Twente. Harrie Meinders uit Geesteren is een van de weinigen die vandaag de dag nog kan vertellen, hoe het was om te werken bij één van de weinige BNA architecten die Oost-Nederland toen rijk was. Na anderhalf jaar vervolgde hij zijn carrière bij andere bureaus. De streekeigen bouw bleef hem echter bezig houden.

Eerste indruk

‘Zestien jaar oud was ik, in 1954. Na de LTS in Almelo doorlopen te hebben kwam ik te werken als timmerman bij een aannemer, hier in Geesteren. Daarnaast volgde ik nog de avondschool. Op een avond, tijdens de tekenles, vertelde directeur Hansen: “Ze zoeken nog een tekenaar bij architect Jans. Wie belang heeft, neemt contact op!” Zo is het begonnen.’ Harrie Meinders vertelt alsof het gisteren is gebeurd. Zijn geheugen laat hem niet in de steek tijdens het interview, ook niet als het gaat over zijn eerste kennismaking met Jan Jans: “Komt moar ’s in Almelo hen kiek’n,” zei Jan Jans toen ik hem telefonisch sprak. Dat deed ik dus en zo kwam ik voor het eerst aan de G.K. van Hogendorpstraat nummer 7. Daar had Jan Jans zijn kantoor, boven de woning waar hij met zijn vrouw en kinderen woonde. Het gesprek verliep voorspoedig: “Iej kunt wel beginnen!” zei Jans, en zo geschiedde.’

Het leven voor Meinders, die tot dan toe in de uitvoering zat, veranderde hierdoor drastisch: ‘De beste broek moest aan, en ik kon écht leren tekenen: “Hier, teken det moar ’s oaver,” zei Jans dan. Op de ouderwetse manier leerde ik complexe bouwtekeningen uitwerken.’ De eerste indruk van Jan Jans was goed: ‘Erg aardig. Een man die mensen kon benaderen. Niet iemand die uit de hoogte deed. Desondanks was hij wel ad rem. Ook richting zijn eigen opdrachtgevers. Jans was iemand met een duidelijke mening en een sterke eigen wil.’

Werkwijze

In de loop der jaren had Jan Jans een aantal medewerkers om zich heen verzameld, waarmee gezamenlijk alle projecten werden uitgewerkt. ‘Jans zelf zat altijd op een krukje. ’n Beetje op

hoofdpijnen te schetsen. Jan ter Haar, chef de bureau, werkte de tekeningen verder uit. Bestektekeningen kwamen van zijn hand. Daarnaast werkten er twee tekenaars, Jan Dommerholt en ik. Ook werkten er nog een opzichter, iemand in de buitendienst, en iemand die de administratie verzorgde.’

Veel projecten waar Harrie Meinders aan meewerkte zijn uiteindelijk ook gerealiseerd. Het ging daarbij voornamelijk om kerken en scholen: ‘de hogeschool in Steenwijkerwold, de technische school in Rijssen en de kerken van Den Ham en Kloosterhaar zijn de projecten waar ik aan mee heb gewerkt. Mijn bijdrage was voornamelijk het uitwerken van detailtekeningen, van bijvoorbeeld dakgoten, overstekken, ramen en deuren. Dat was het laatste onderdeel in het werkproces. Nadat Jans de eerste ideeën en wensen van de opdrachtgever helder had werd er een kladontwerp werd gemaakt. Daarna volgde een eerste afstemming. Als de netversie vervolgens akkoord was, kon Ter Haar de bestektekeningen maken. Nadat de bouwvergunning rond was en de aannemer voor het werk was geselecteerd, verzorgde ik de werktekeningen.’

Jan Jans: 1893 – 1963 – 2013

Dit najaar is het vijftig jaar geleden dat Jan Jans is overleden. De kort na zijn dood opgerichte Jan Jans Stichting organiseert dit najaar verschillende activiteiten, waaronder een symposium. Dan wordt ook een DVD, van de hand van Gijs van Aarle, uitgebracht over het leven en werk van Jan Jans. Tevens verschijnt er een herdruk van Jans’ biografie, die in 2001 door Frank Löwik (1956-2009) werd gepubliceerd.

Nieuwbouw en restauratie

Het moge bekend zijn dat Jan Jans' passie niet lag bij nieuwbouw van scholen en kerken. Zijn hart ging meer uit naar de streekeigen landelijke bouwkunst en restauratie van oude panden, voornamelijk in Twente. Dat bepaalde dan ook voor een deel het werken binnen het architectenbureau. Meinders: 'De molens van Bels en Frans bijvoorbeeld, in het Springendal, werden door Jan Jans gerestaureerd. Hij had regelmatig contact met 'n oalen Bels. Aan restauratie kwam weinig tekenwerk te pas. Dan was ik meer met begeleiding bezig.'

En wat is nou eigenlijk die stijl, van Jan Jans? Harrie Meinders is duidelijk: 'Dat zie je gewoon! De verhouding. Het steile dakvlak. Raamindeling.' Jans zette enorm in voor het behoud en de toepassing van de landelijke bouwkunst: 'Hij was overal. In de weekenden, in de avonduren. Altijd trok hij er op uit. Als hij gevraagd werd een nieuwe boerderij te ontwerpen, maakte hij vaak foto's van oude boerderijen in de directe omgeving. Ze dienden als inspiratie voor zijn nieuwbouw. Daarnaast gebruikte Jans de foto's ook als bron bij het maken van de honderden pentekeningen van Twentse boerderijen. Daarmee is hij net zo beroemd geworden.'

Carrière

Na anderhalf jaar gewerkt te hebben bij Jans, vertrok Harrie Meinders. Hij nam ontslag, nadat hem een baan was aangeboden door architect Sanderink in Tubbergen. De tekenaar daar vertrok, en Sanderink zocht een nieuwe compagnon om mee verder te gaan. 't Was dichterbij én op de fiets,' stelt Meinders simpel. Jan Jans dacht daar echter anders over: 'Hij zei me, toen ik wegging: "Ik kan 't wel begrijpen. Maar, waar je komt, dat is geen bureau van standing." Als BNA architect keek Jans nogal neer tegen Sanderink.'

'Hij had ten dele ook gelijk. Het was ook een ander soort bureau. Meer burgerwoningen, in dorpen en op het platteland. Na drieënhalfjaar overleed Sanderink. Het lopend werk heb ik doorgezet, het bureau is daarna opgeheven. Spijt van mijn overstap naar Sanderink heb ik nooit gehad. Daar ben ik veel meer tot ontwikkeling

gekomen. Bij Jans zat promotie er niet in.'

Uiteindelijk kreeg Harrie Meinders echt vast werk: 'Ik werd getipt dat ze bij het bureau van Koning & Rentjes in Hengelo nog een tekenaar nodig hadden. Dat was zo begin 1962. Veel projecten, meer en minder bekend, heb ik daar gedaan. In Almelo bijvoorbeeld, de bibliotheek, de LTS en het politiebureau. Daarnaast veel gemeentehuizen (bijvoorbeeld in Nijverdal), postkantoren (zoals in Zwolle), ga zo maar door. Tot 1998 heb ik daar gewerkt. De laatste grote klus was de Rabobank in Hengelo.'

Meinders werkte maar relatief kort bij Jan Jans. Zijn conclusie over de kwaliteit van Jans' werk is helder: 'De gebouwen van Jan Jans staan er allemaal nog. Veel van de gebouwen die ik daarna heb ontworpen, bij Koning en Rentjes, zijn inmiddels al weer gesloopt.'

Erve Schollink

'Het was in 1973. De enorme storm die er toen woedde. Velen weten dat nog te herinneren.'

Harrie Meinders vertelt het haast als een spannend verhaal: 'Bij het erve Schollink, hier in Geesteren, waren een paar pannen van het dak afgewaaid. Het was op dat moment al niet meer bewoond. Er stond sinds enkele jaren een zogenaamde "Bogaers-woning" naast, een goedkope, eenvoudige burgerwoning, genoemd naar toenmalig Minister van Volkshuisvesting Pieter Bogaers. De boer wilde de oude boerderij langzamerhand wel slopen.' Twee jaar daarvoor was het als Rijksmonument aangewezen, maar de kans dat de boerderij op die plek behouden bleef was klein.

Meinders zag zijn kans schoon: "'Ik wil 'm wel kopen,'" zei ik. Dan breek ik 'm steen voor steen af, en verplaats ik 'm naar de plek die ik wil. De gemeente verklaarde me in eerste instantie voor gek, maar kreeg uiteindelijk vertrouwen in de goede afloop. Maart 1974 zijn we begonnen met afbreken. Het vakwerk en de gebinten werden zorgvuldig gedemonteerd. Ondertussen kocht ik een stukje grond aan de Schotboersweg. In december dat jaar was de herbouw gereed. Tientallen jaren hebben we er met plezier in gewoond.

De opzichters van Monumentenzorg en de provincie hadden vooraf grote twijfel. Achteraf zei één van die heren: "Goh, ik had 'm ook wel gewild!"

Streekeigen bouwen

'In de tijd dat ik bij Sanderink werkte kwam ik bij tientallen boeren in de omgeving. Zo kreeg ik na verloop van tijd een behoorlijk netwerk. Nadat ik in Hengelo terecht kwam, en me met grotere projecten in heel het land bezig ging houden, spraken me nog geregeld boeren uit de omgeving aan. "Kuj mij nog effen 'n tekening maakn?" vroegen ze dan. Langzamerhand nam dat in omvang toe en in de loop der tijd tekende ik steeds meer woonhuizen op het platteland in streekeigen stijl, geïnspireerd door Jan Jans.' Meinders kluste in de loop der tijd behoorlijk bij: 'Je rolt daar zo in. Het was hobby, hartstikke mooi!' Na verloop van tijd liep het echter de spuigaten uit: 'Het streekeigen bouwen bleef me achtervolgen. Een architect, die toentertijd secretaris was van de gemeentelijke Welstandscommissie, kreeg bij sommige vergaderingen vaak meerdere bouwaanvragen onder ogen, van aanvragers waarvoor ik wat had getekend. Die man vroeg mij eens: "Goh, Meinders, ga je nog wel eens naar bed?"'

Nieuwe generatie

Harrie's zoon Erwin kreeg de passie voor landelijke bouwkunst met de paplepel ingegoten. "Kan ik oe d'r niet met helpen?"

vroeg hij op een gegeven moment.' Inmiddels is Erwin Meinders al sinds 1989 met een zelfstandig bureau in Geesteren gevestigd. 'Eerst hielp ik 'm,' vertelt vader Harrie trots. 'Later zei ik: "Doe 't noe zelf mar." Nu is Erwin aan het werk bij de zonen van de boeren, bij wie ik veertig, vijftig jaar terug al kwam. Ook hij is bevolgen bezig met streekeigen nieuwbouw en restauratie. Zo blijft Twente, gewoon Twente. Da's machtig mooi!'

In memoriam: Det de Beus 1958 - 2013

Bestuur Oudheidkamer Twente

Op 21 juli 2013 overleed op 55-jarige leeftijd Det de Beus. Det de Beus was tijdens de opstartfase in de periode van juli tot eind december 2006 directeur van TwentseWelle. In deze periode hebben wij Det de Beus leren kennen als een gedreven persoonlijkheid met

veel interesse voor de Twentse cultuur in het algemeen, maar in het bijzonder ook voor de Oudheidkamer Twente. Als Oudheidkamer Twente hebben wij haar gedwongen vertrek destijds dan ook zeer betreurd.

Wat schrif dat blif (11)

Goaitsen van der Vliet

In deze aflevering van de Taalbankrubriek wil ik het over bijvangst hebben. Bijzondere zaken die je vindt, terwijl je naar iets anders op zoek was of die je aantreft in een verzameling waar je ze niet had verwacht. Gelukkige bijkomstigheden zou je ze kunnen noemen. In het Engels hebben ze er het prachtige woord 'serendipity' voor, naar de drie fortunlijke prinses van Serendip (Sri Lanka).

1. Een half gedicht

In aflevering 2 schreef ik het al: een zoektocht begint met wat je bij toeval vindt. Zo zat er in de nalatenschap van schrijver/journalist Johan Buursink een envelop met negentiende-eeuwse papieren die hij in 1971 had gekregen van 'ene heer Wilminck' uit Veenendaal. De meeste stukken betreffen de onderling verweven families van Jan Stroot of Strootman (1770-1854) en Andries Wilminck (1799-1878). Twee bepalende gebeurtenissen: de aankoop door Strootman van de zogenaamde Veldmeijersplaats in Tweekelo in 1819, en de aanstelling van Wilminck als schoolmeester te Usselo in 1826. De verdere inhoud van acten en afschriften laat ik hier buiten beschouwing. Afgezien natuurlijk van dat ene vodge papier waarvan de bovenste helft is afgescheurd, en waar zes dichtregels op staan die onmiskenbaar tot de oudste overgeleverde Twentse poëzie behoren:

*(...) Dat er twee vuur eene keerke
Plaatse hef zoo vèèr ik meerke.*

*'k Wedde dat de meisters zinget
Van leefde in heugte springet
As ze' ees dat nyjes heurt
Zien lèven zoo nich mèèr ebeurt.*

Opvallend is de oude vervoeging van *zinget* en *springet* die we ook uit andere negentiende-eeuwse Twentse teksten kennen, zoals het bekende *Brul'fieleed* (1811) van B.W. Blijdenstein. Ook de later afgesloten e's achter *keerke*, *plaatse*, *meerke* en *wedde* baren ons geen zorgen, net zo min als de e in *nyjes* (nieuws).

Als taalman frons ik nog wel even mijn wenkbrauwen bij de klanktekens op *vèèr* en *mèèr*, terwijl die ontbreken op de woorden

keerke en *meerke*. Maar mogelijk verschilden beide woordparen zo van klank in de taal van de dichter.

De vertaling van het laatste couplet geeft geen problemen: *Ik wed dat de meesters gaan zingen / Van liefde op zullen springen / Als ze dat nieuws eens horen / Zoiets is nog nooit gebeurd.*

Door het ontbreken van de eerste helft van het gedicht missen we de context, en kunnen we de beide voorafgaande regels alleen maar letterlijk vertalen in een onbegrijpelijk zinsdeel: *...dat er twee voor één kerk plaats heeft (voor) zover ik merk*. Ik krijg er maar geen vat op. Blijkbaar is er iets bijzonders voorgevallen in verband met een kerk, maar wat? We zullen het waarschijnlijk nooit weten.

De volgende vraag is, wie de tekst schreef. Hij is ondertekend met een hoofdletter Q. Nu zijn er wel manieren om uit te vinden wie er halverwege de negentiende eeuw in deze regio allemaal een voor- of achternaam met een Q hadden, maar dat lijkt me verspilde moeite. Q stond vroeger ook voor een anoniem persoon, zoals we het nu over een *Mister X* kunnen hebben. De dichter wilde

blijkbaar niet met de inhoud geassocieerd worden. Zou het dan ergens gepubliceerd zijn misschien? In dat geval is het wachten op de digitalisering van de Twentse kranten om uitsluitsel hierover te kunnen krijgen. Met een beetje geluk natuurlijk.

De eerder genoemde Andries Wilmink ligt, bij nader inzien, zelf als maker het meest voor de hand. Hij was schoolmeester, net als enkele andere streektaalpioniers uit de negentiende eeuw, zoals Te Velthuis in Borne en Van Wijngaarden in Rijssen. Er komen zelfs enthousiaste *meisters* in de tekst voor. En dan gaat het hier ook nog eens om documenten die ooit voor een deel in zijn bezit waren. Jammer genoeg zitten daar geen 'eigen' teksten tussen, zodat we geen handschriften kunnen vergelijken. Daarvoor zullen we dus in oude archieven moeten duiken, mochten we het echt willen weten. De kans is echter groot, dat eventuele brieven van meester Wilmink aan de Gemeente Enschede bij de stadsbrand van 1862 verloren zijn gegaan. Misschien is Zwolle nog een optie.

Dit schrijvend, besloot ik onze eigen Taalbank nog even te raadplegen. Tot mijn verrassing bleek er al een A. Wilmink ingevoerd te zijn. Waarvan we niet méér weten dan dat hij in de *Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren* van 1843 een kluchtig rijmstukje in het Twents liet afdrukken onder de Nederlandse titel *De boer met de tandpijn*. Een fragment:

*Mien wief, dat reud mi'j da'k zol goan
En loaten léver 't wèèrk meer stoan
Nô eenen dé oe tande trekt:
Da's better of i'j [t] langer rekt.
"Al geet het trekken ook wat grof
I'j komt der dan nog eenmaal of;
Het doot [sic] oe op zien tied wal zeer
Meer dôôrnô veul i'j 't leed nich meer."*

Onderaan de gedrukte tekst bleek bij nadere bestudering niet A. maar A^s. Wilmink te staan. Met de kleine s van Andries? Het blijft gissen. Temeer daar deze auteur het woord *meer* zonder klanktekens schrijft, en *wèèrk* juist mét. Precies het tegenovergestelde van onze grote onbekende

Q. Waardoor de vaststelling van diens identiteit toch weer op losse schroeven komt te staan. Al met al wordt ook nu weer duidelijk, hoe ieder antwoord nieuwe vragen oproept. Zoals die ene vraag die al een tijdje in m'n achterhoofd zeurt: was de Enschedese dichter en naamgenoot Willem Andries Wilmink (1936-2003) soms familie?

Wie zich hier verder in wil verdiepen, is van harte welkom bij de Twentse Taalbank!

2. De goden verzocht

Toen ik in 2008 in Leeuwarden in de nalatenschap van taalkundige J.H. Halbertsma op zoek was naar de oudste *Woordenlijst van het Twentsch dialect*, stuitte ik op een verbeterde en uitgebreide versie in handschrift van zijn *Woordenboekje van het Overijsselsch* (1835), kennelijk bedoeld voor een nieuwe uitgave. Niet dat ik de eerste was die deze tot op heden ongepubliceerd gebleven taalschat ontdekte. Prof. Heeroma schreef er in 1969 al over in het boek *Joast Hiddes Halbertsma 1789-1869*. Op de laatste bladzijden van het handschrift bleken enkele knipsels te zitten. Eén daarvan, uit de Deventer Davo Bode van 9 maart 1864, wil ik de lezers niet onthouden:

In de vorige week liet de landbouwer L. te Tilligte, te Denekamp, op zijn erf een eik hakken, met het doel om daaruit planken te laten zagen voor zijn doodkist, zoals de boeren in deze streken gewoon zijn te doen. Toen de boom in zover gereed was dat hij moest worden nedergehaald, bracht de knecht met een ladder het touw in den boom, terwijl de boer aan het touw stond. De knecht, boven op de ladder gekomen, bemerkte dat de boom begon te bewegen, sprong van de ladder en riep zijn boer toe dat hij zich moest verwijderen; doch te laat, de boer geraakte onder den vallenden boom met het ongelukkig gevolg dat hij bijna werd verpletterd en, niettegenstaande hij nog bewijs van leven gaf en er onmiddellijk geneeskundige hulp werd ingeroepen, na weinige uren den geest gaf.

Onvermeld blijft, of dezelfde boom nog is gebruikt voor de kist van het slachtoffer. Volgens de website *wiewaswie* ging het hier om de op 25 februari 1864 overleden landbouwer Jan Leferink.

Germanen in het broek bij Hengelo

Sascha Benerink

Tijdens het egaliseren van een strook grond in voorbereiding op woningbouw langs de Beneluxlaan te Hengelo werden in januari 2010 waarnemingen verricht door leden van de AWN/ACO [1]. Daarbij werden enkele paalsporen en een deel van een greppel waargenomen. Vermoed werd dat het om een boerderijplattegrond zou kunnen gaan. Na toestemmingverlening van de Gemeente Hengelo en het aanvragen van een vergunning bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, kon de locatie verder onderzocht worden. Daarbij kwam een groot aantal grondsporen en vondstmateriaal uit de Romeinse Tijd aan het licht.

De landschappelijke ligging van de onderzoekslocatie

De onderzoekslocatie ligt in het noordelijke deel van de Gemeente Hengelo, maar behoorde tot enige tijd geleden tot de (voormalige) Gemeente Weerselo. De locatie ligt op een kleine dekzandrug in een verder relatief laag gelegen gebied doorsneden door beekdalen. Aan de noordzijde van de dekzandrug stroomt de Slangenbeek, langs de zuidzijde stroomt de Hasselerbeek. De term zandeiland, door oud provinciaal-archeoloog A. D. Verlinde in het leven geroepen, geeft een goede beschrijving van de landschappelijke ligging van de onderzoekslocatie in het verleden.

door de AWN. Bij de aanleg van een wadi werd onder meer een kringgreppel van een grafheuvel aangetroffen. Na aanleiding van deze vondst werd in 2005 een proefsleuf gegraven door de AWN, in samenwerking met archeoloog Roy van Beek (toen nog werkzaam bij de Universiteit Wageningen). De resultaten van dat onderzoek zijn reeds gepubliceerd in een artikel in de Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van 2006 (Overijssels Erfgoed) [2]. Op basis van dat onderzoek werd al ingeschat dat op de dekzandrug een waardevolle archeologische vindplaats ligt, bestaande uit een grafveld uit de IJzertijd en een nederzetting uit de Romeinse Tijd.

Afbeelding 1. De locatie van het archeologisch onderzoek (rode stip) op een topografische kaart.

Eerdere vondsten in de nabije omgeving

De eerste archeologische vondsten op de dekzandrug werden gedaan in 2004, eveneens

De resultaten van het onderzoek in 2010

Tijdens het onderzoek van 2010 werd een groot aantal grondsporen gedocumenteerd. Het betrof hierbij voornamelijk (paal-)kuilen, die in de meeste gevallen aan gebouwstructuren konden worden toegeschreven. Uit de aangetroffen sporen zijn meerdere structuren te reconstrueren,

Afbeelding 2. Foto van het veldonderzoek. Op de foto zijn de greppel en paalkuilen herkenbaar van de grote boerderij. Foto: E. Ulrich.

waarvan twee boerderijplattegronden duidelijk in het oog springen. Een derde plattegrond werd pas na afloop van het veldwerk herkend en doorsnijdt deels een andere plattegrond.

Boerderijen van Germanen

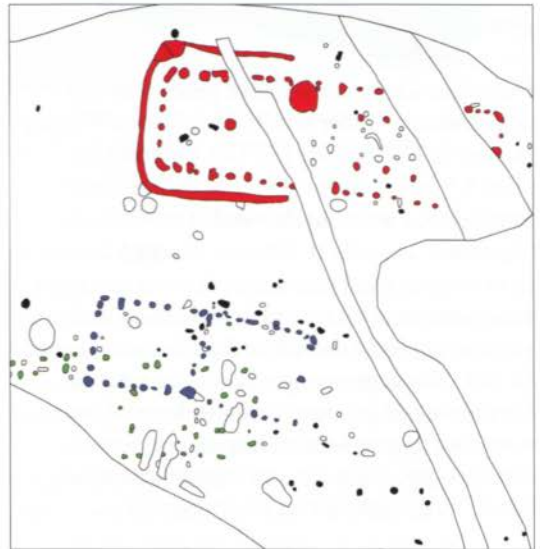
De grootste en meest complete boerderijplattegrond betreft de meest noordelijke (zie Afbeelding 3: rood). De boerderij heeft een lengte van circa 22 meter en een breedte van maximaal 7 meter. De boerderij heeft een onderverdeling in een woongedeelte (west) en een staldeel (oost). Het woongedeelte is aan de buitenzijde geheel omgeven door een greppel, tot aan de beide tegenover elkaar liggende ingangspartijen. Het woongedeelte bestaat uit een goeddeels eenbeukige ruimte met een haardplaats die centraal in deze ruimte ligt.

Het stalgedeelte bestaat uit een driebeukige ruimte, met op regelmatige afstand dubbele binnenstijlen die vrij zwaar moeten zijn geweest getuige de paalkuilen. Tussen de binnenstijlen zullen dubbele stalboxen zijn geweest. De binnenstijlen staan drie meter uit elkaar zodat een lengte van twee meter overblijft voor de stalboxen. In totaal kunnen, ondanks de verstoring door een veel latere sloot, tien stalboxen gereconstrueerd worden die aan maximaal 20 stuks vee ruimte kunnen hebben geboden. De relatief zware palen hebben misschien ook een zolderverdieping gedragen.

De omgreppeling van het woondeel van de boerderij ligt op het westen. Waarschijnlijk gaat het hier om een primitieve druipgoot, die dan gelijk ook de reikwijdte van het dak zou aangeven (circa 9 meter). Tevens was de natuurlijke ondergrond aan de westzijde van de boerderij het hoogst, zodat bij hevige regen het water de woonruimte zou kunnen binnenkomen. Dit zou dan kunnen zijn verhinderd door de aanwezige omgreppeling.

De beide tegenover elkaar liggende ingangspartijen laten zich herkennen aan een dubbel paar buitenstijlen, aangezien de rest van de plattegrond grotendeels uit een enkele rij buitenstijlen bestaat. Opvallend is hierbij dat zich westelijk naast de noordelijke ingangspartij

een derde buitenstijlpaar bevindt. Tussen de ingangspartij en dit derde buitenstijlpaar bevindt zich binnen het gebouw een grote kuil van circa 0.9 meter diep met rechte wanden en een vlakke bodem. Waarschijnlijk betreft het een voorraadkuil, met een functie als van een kelder. Ook ter hoogte van de haardplaats hebben zich aan beide zijden van het gebouw nog twee dubbele buitenstijlen bevonden, met daar tussenin een dubbele binnenstijl centraal geplaatst. Deze functioneerde waarschijnlijk als onderdeel van de dragende constructie, die in het woongedeelte verder ontbreekt. De overige buitenstijlen zijn dan ook vrij zwaar uitgevoerd, om het gewicht op te vangen. In feite kan het woongedeelte tweebeukig genoemd worden.

Afbeelding 3. Overzicht van de opgravingsstekening met de drie gebouwplattegronden in verschillende kleuren weergegeven.

Naast de grote boerderij werden nog de resten van een tweetal andere gebouwplattegronden aangetroffen. Vermoedelijk gaat het daarbij om een tweede boerderij, die evenwel niet geheel is onderzocht, en een mogelijk bijgebouw. De plattegrond van het 'bijgebouw' meet circa 14 bij 6 meter en heeft exact dezelfde oriëntatie als de grote boerderij (zie Afbeelding 3: blauw). Hij lijkt te zijn opgedeeld in twee eenbeukige en evengrote gedeelten door de aanwezigheid van een (dubbele) scheidingswand. Mogelijk heeft de constructie oorspronkelijk uit één gedeelte

bestaan, waaraan in een latere fase een evengroot gedeelte is aangebouwd. Hierop wijst het lichte oriëntatieverschil van de twee ruimtes ten opzichte van elkaar, waardoor een lichte 'knik' te zien is in de lange zijden. Zowel het westelijke als het oostelijke gedeelte waren vermoedelijk voorzien van twee tegenover elkaar liggende ingangspartijen, die in een enkel geval door dubbele wandstijlen zijn geflankeerd. Wel is in het oostelijke gedeelte bij de zuidelijke ingang een mogelijke ingangskuil aanwezig. Deze kuil bereikt een diepte van circa 0.35 meter onder het opgravingsvlak. Aan de oostelijke wand lijken op het eerste gezicht palen te ontbreken. Het is mogelijk dat deze nooit aanwezig zijn geweest en dat dit samen kan hangen met de oorspronkelijke functie van het gebouw.

Dergelijke kleine eenbeukige gebouwen zijn opgegraven in onder andere Denekamp, Wijster, Heeten en Colmschate [3]. Het formaat van circa 5.5 bij 6.5 meter voor één ruimte komt daarbij goed overeen. Ze worden meestal als bijgebouw aangeduid. Het zou daarbij kunnen gaan om een extra stalruimte, hoewel hier geen aanwijzingen voor zijn. Ook worden ze vaak in verband gebracht met ambachtelijke activiteiten. Er zijn geen aanwijzingen gevonden voor de functie van dit gebouw, derhalve kan ook een woonfunctie niet worden uitgesloten hoewel door het ontbreken van een haardplaats deze laatste mogelijkheid niet waarschijnlijk is.

De tweede boerderijplattegrond (zie Afbeelding 3: groen) is slechts voor een deel opgegraven omdat deze tijdens het veldwerk niet als zodanig werd herkend. De afmetingen van de boerderij zijn >16 bij 6 meter. Deze plattegrond heeft net als de grote boerderij in het oostelijk gedeelte een enkele rij buitenstijlen en dubbele binnenstijlen, die circa 2.25 meter uit elkaar staan. Waarschijnlijk betreft het ook hier het stalgedeelte. Afwijkend ten opzichte van de grote boerderij is de licht gebogen wand aan de noordzijde en de aanwezigheid van meer dubbele buitenstijlen bij het woongedeelte. Waarschijnlijk was het woongedeelte iets breder uitgevoerd dan het stalgedeelte, aangezien de buitenste wandpalen van het woondeel verder uit

elkaar liggen dan de buitenste wandpalen van het staldeel.

De gebouwplattegronden zijn allen op basis van de typologie te dateren in de Midden-Romeinse Tijd, de 2de eeuw na Christus. De grote boerderij kan op basis van typologische kenmerken en vergelijk met andere boerderijen uit Oost-Nederland nog wat preciezer in de tweede helft van de 2de eeuw na Christus worden gedateerd [4].

Dagelijkse activiteiten op het erf

Op basis van de aangetroffen sporen en vondsten kunnen enige uitspraken worden gedaan over de activiteiten waarmee de bewoners in hun levensonderhoud voorzagen. De reeds genoemde stalgedeelten wijzen al op de aanwezigheid van vee, zeer waarschijnlijk runderen. In enkele kuilen werden namelijk botresten en resten van kieuzen van runderen aangetroffen.

Verder werd aan de zuidkant van het bijgebouw een lineaire fuikvormige constructie herkend. Dergelijke constructies zijn meer aangetroffen naast Germaanse boerderijen uit deze periode [5]. Vermoedelijk gaat het om een soort van veekraal voor varkens of schapen/geiten. Hoewel de bewoners leefden van het boerenbestaan, vormde de jacht vermoedelijk ook nog steeds een klein onderdeel van het dagelijks leven. De vondst van een stuk verbrand hertengewei in de voorraadkuil van de grote boerderij wijst hier mogelijk op.

Dat de bewoners niet alleen veeboeren waren, blijkt uit een aantal spiekers die zowel op het erf als op enige afstand daarvan werden aangetroffen. Een spieker betreft een klein verhoogd opslagschuurtje, waarin de oogst of het veevoer kon worden opgeslagen. De klein uitgevoerde vierpalige spieker stonden vermoedelijk op de velden rondom het erf, terwijl een fors uitgevoerde zespalige spiekers vlakbij de boerderij stond.

Opvallend was dat in een paalkuil een wetsteen werd aangetroffen tezamen met de restanten van een aantal runderkieuzen. Het anatomisch verband waarin de kieuzen werden aangetroffen, alsmede de resten van sterk vergaan botmateriaal, wijst op de oorspronkelijke aanwezigheid van een schedel. De paalkuil lag

geïsoleerd en maakte dus geen deel uit van een structuur. Een rituele depositie kan derhalve niet uitgesloten worden.

Het erf was vermoedelijk, in ieder geval gedurende twee fasen van de nederzetting, omgeven door een enkele greppel. Mogelijk was ter plaatse van de greppel sprake van een eenvoudige omheining waarvan evenwel geen resten zijn aangetroffen. Op basis van de aangetroffen restanten van greppels kan een vermoedelijk rechthoekige structuur rondom het erf worden gereconstrueerd [6].

De materiële cultuur

Het grootste deel van het aangetroffen vondstmateriaal betreft aardewerk en steen. Organisch materiaal zoals bot, hoorn en hout blijft over het algemeen niet bewaard in zandbodems, tenzij de omstandigheden daarvoor geschikt zijn, zoals beneden het niveau van het grondwaterpeil in diepe kuilen en waterputten. Deze laatste zijn tijdens het onderzoek echter niet aangetroffen.

Het aardewerk betreft over het algemeen handgevormd inheems aardewerk en blijkt duidelijk toe te schrijven aan de Rijn Weser Germaanse traditie. Verreweg het grootste gedeelte van het aardewerk is gemagerd met zand of steengruis. Een enkele keer komt ook een organische magering voor. Daarnaast is de oppervlakte van het aardewerk in bijna alle gevallen geglad, mat of licht geruwd. Besmeten aardewerk, zoals in de IJzertijd veelvuldig werd vervaardigd, werd niet aangetroffen. Onder het aardewerk bevinden zich relatief veel versierde fragmenten. De scherven zijn onder andere versierd met lijnen of groeven, vinger- en nagelindrukken en 'tupfen' (ondiepe ovale indrukken).

Het geheel kan worden gedateerd in de Midden Romeinse Tijd [7]. Kenmerkend aardewerk uit de 3e of 4e eeuw ontbreekt volledig. Ook kenmerkend vroeger te dateren aardewerk uit de IJzertijd en de Vroeg Romeinse Tijd ontbreekt hier. Het complex kan derhalve tussen circa 70 en 200 na Christus worden gedateerd, met een duidelijk zwaartepunt in de 2e eeuw. Deze datering komt goed overeen met de datering van de gebouwplattegronden.

Naast inheems handgevormd aardewerk werden

ook enkele fragmenten van Romeinse importwaar aangetroffen. Deze bevonden zich tezamen in één kuil en hebben behoord tot een gladwandige amfoor. Deze kan eveneens goed in de 2e eeuw worden gedateerd. De amfoor kan via tussenhandel zijn verkregen en oorspronkelijk een vloeistof, zoals wijn of olijfolie hebben bevat.

Afbeelding 4. Randfragment met versiering in de vorm van ingekaste lijnen in een geometrisch patroon. Foto: E. Ulrich.

De nederzetting in een breder kader binnen de Romeinse Tijd

Vindplaatsen uit de Romeinse Tijd zijn binnen Twente nog niet veelvuldig onderzocht. Slechts in Borne (Bornsche Maten) en in Denekamp (de Borghert) heeft een meer grootschalig archeologisch onderzoek plaatsgevonden naar een nederzetting uit de Romeinse Tijd. Voor andere grootschalige onderzoeken moet men al snel uitwijken naar Salland, Drenthe en Gelderland. Ook het onderhavig onderzoek betreft slechts een kleine opgraving, waarbij het grootste deel van de nederzetting nog niet is onderzocht. Daarom zijn verregaande uitspraken over hoe de nederzetting past binnen het algemene beeld van de Romeinse Tijd in Twente, slechts ten dele mogelijk.

Binnen de Romeinse Tijd zijn in Oost-Nederland in het algemeen twee momenten te duiden waarbij een verandering optreedt in de ontwikkeling van een nederzetting. Aan het einde van de 1ste eeuw lijken veel huisplaatsen de randzone van dekzandruggen te verlaten (waar ze in de voorgaande periode veelal waren gelegen) om hoger op de dekzandrug uit te groeien tot nederzettingen van twee tot drie gelijktijdige huisplaatsen [8]. De nederzetting in

Denekamp en in Borne, die beide tot in de tweede eeuw dateren, lijken beide aan het eind van de 2de eeuw te verplaatsen. Helaas zijn vindplaatsen uit de 3de eeuw (en later) nog in het geheel niet onderzocht in Twente. Het ontbreken van vondstmateriaal en sporen uit de 3de eeuw en later, bij het onderhavig onderzoek, sluit hierbij goed aan. Deze ontwikkeling kan deels samenhangen met uitputting van de bodems, deels met veranderende klimatologische omstandigheden en mogelijk deels met culturele veranderingen [9].

Opvallend is verder het ontbreken van waterputten en met name hutkommen binnen de opgraving, de laatste komen in de loop van de 2de eeuw frequent voor in de meeste nederzettingen in Oost-Nederland. Hutkommen worden over het algemeen in verband gebracht met ambachtelijke activiteiten. Het zou kunnen zijn dat dergelijke sporen wel aanwezig zijn binnen de nederzetting, maar toevallig niet binnen het tot nu toe opgegraven areaal zijn gelegen.

Tot slot

In 2011 zijn bij een onderzoek door SOB Research op andere delen van de dekzandrug ook nog sporen aangetroffen van de nederzetting uit de Romeinse Tijd en van een grafveld uit de IJzertijd [10]. Dit geeft aan dat de zandrug waarschijnlijk over de volledige oppervlakte sporen herbergt van een lange tijd begraven en wonen. In de nabije toekomst is op het terrein woningbouw voorzien. In voorbereiding hierop zal dan ook nader archeologisch onderzoek moeten gaan plaatsvinden waarbij ongetwijfeld meer van de nederzetting en het grafveld te voorschijn zal komen.

Literatuur:

Beek, R. van, E. Ulrich en F. Laarman, 2006: Een laat-prehistorisch grafveld en nederzettingssporen in Hengelo Broek-Noord; Overijssels erfgoed. Archeologische en Bouwhistorische Kroniek 2006, p.67 – 80

Benerink, G.M.H., 2011: Inventariserend Veldonderzoek door middel van Proefsleuven

Bestemmingsplan Broek Noord, Hengelo, Gemeente Hengelo; SOB Research, Heinenoord

Hermesen, I., 2007: Een afdaling in het verleden. *Archeologisch onderzoek van bewoningsresten uit de prehistorie en de Romeinse tijd op het terrein Colmschate (gemeente Deventer)*; Rapportages Archeologie Deventer 19, Deventer

Velde, H. M. van der, 2007: Germanen, Franken en Saksen in Salland; ADC Monografie 1, Amersfoort

Velde, H. M. van der, 2011: Germanen op de Borchert. Een oude opgraving in Denekamp opnieuw belicht; ADC RoelBrandt Stichting, Amersfoort

Verlinde, A. D., 1990: Archeologische Kroniek van Overijssel over 1989; In: Overijsselse Historische Bijdragen 105, p.123-158

Verlinde, A. D., 2004: De Germaanse nederzetting te Denekamp binnen een regionaal archeologisch kader van de Romeinse tijd; Overijsselse Historische Bijdragen 119, p.57 – 92

Waterbolk, H. T., 2009: Getimmerd verleden. Sporen van voor- en vroeghistorische houtbouw op de zand- en kleigronden tussen Eems en IJssel; Universiteit Groningen, Groningen

Noten

- 1 AWN (Archeologische Werkgemeenschap Nederland; Afdeling Twente). ACO (Archeologische Club Oldenzaal.
- 2 Van Beek, Ulrich en Laarman, 2006.
- 3 Verlinde, 2004: p.66. Huis nummer 4. Van der Velde, 2007: p.143. Hermesen, 2007: p.58.
- 4 Verlinde, 2004: p.65. Huis nummer 3. Van der Velde, 2007: p.115. Huis nummer 8. Waterbolk, 2009: p.73.
- 5 Onder meer in Duitsland, maar ook in Borne (Verlinde, 1990).
- 6 Een dergelijke planmatige opzet van een nederzetting met rechthoekige omgreppeling werd ook in Heeten en Colmschate vastgesteld.
- 7 Determinatie werd verricht door de heer I. Hermesen van Archeologie Deventer.
- 8 Van der Velde, 2011.
- 9 Van der Velde, 2011: p.139-140.
- 10 Benerink, 2011.

Los Hoes Groot Bavel anno 2013

Hilda Ferwerda

Het is alweer een jaar geleden dat wij berichtten over het Losse Hoes, Groot Bavel. Het lag er op het terrein van het Rijksmuseum Twenthe verlaten en bijna vergeten bij. De plannen voor de verplaatsing naar Lonneker waren bijna rond. We beloofden toen u op de hoogte te houden wanneer er nieuws zou zijn. Sinds die tijd is er weinig met Groot Bavel gebeurd of toch wel? Tijd voor een update.

Nog steeds staat Groot Bavel op dezelfde plek waar het de afgelopen 75 jaar stond, op het terrein bij het Rijksmuseum Twenthe. De binnen- en de buitenkant zijn onveranderd gebleven en de verplaatsing naar Lonneker is op zo'n beetje het laatste moment afgeblazen. Tot zo ver eigenlijk geen nieuws. Maar schijn bedriegt, want sinds die tijd is het monument - en tevens het hele Rijksmuseum Twenthe - nieuw leven ingeblazen! Met Josien Beltman, Hoofd Publieksactiviteiten, sprak ik over de toekomst van het Los Hoes in het museum.

Zoals u allen wel zult weten, werd het museum afgelopen jaar met sluiting bedreigd door sterk teruglopende steun van de overheid, en dat terwijl Arnoud Odding er net als nieuwe directeur aangetreden was. Hij zag in deze sterke dreiging nog een extra reden om er tegenaan te gaan. Odding mobiliseerde Twente en trok veel nieuwe vrijwilligers en nieuwe activiteiten aan. Het Rijksmuseum Twenthe moest in zijn visie niet alleen kunst voor de kunstenaars herbergen, maar juist weer plaats in onze samenleving krijgen, vandaar de nieuwe slogan, Rijksmuseum Twenthe ONS MUSEUM. Tja, en wat doe je dan als er zo'n historisch Twents Los Hoes op het terrein staat: koesteren natuurlijk!

Met Arnoud Odding als nieuwe directeur is het museum een heel andere richting ingeslagen. Om te beginnen ging hij terug naar de historie van het museum. De collectie dierenschilderijen, Middeleeuwse kunst en 17e tot 19e eeuwse kunst, die de oorspronkelijke kerncollectie van Van Heeks museum uitmaakten, zullen weer een centralere plaats krijgen. De gesloten luiken zullen weer opengaan, zodat de oude gebrandschilderde ramen weer te zien zullen zijn en de boerderij Groot Bavel zal weer toegankelijk worden. Het is zelfs de bedoeling dat de zwerfkei weer op zijn oude plaats voor het museum terug

zal komen, en dat door middel van fundraising de hele entree weer volgens het oorspronkelijke idee hersteld zal worden. Al deze veranderingen moeten zorgen voor een groter draagvlak onder de bevolking. Het museum en zijn collectie moeten laagdrempelig en toegankelijk zijn. Dat wil overigens niet zeggen dat daarmee de kunst niet meer hoogwaardig of bediscussieerbaar zou kunnen zijn, in tegendeel. Odding ziet in het museum het liefst werk van kunstenaars die hun eigen wereldbeeld in kunst kunnen uitdrukken. Deze kunst moet op eenzelfde niveau staan als bijvoorbeeld de visie van een filosoof die reflecteert op een wereldbeschouwing, of een vinding van een natuurkundige die wetenschappelijk onderzoek doet en hiermee de wereld ontdekt.

En wat heeft dit alles met de positie van Groot Bavel te maken? Juist alles, want ook Groot Bavel krijgt in het vernieuwde museum weer een plek. Het Los Hoes wordt dan ONS LOS HOES.

Bij de opening van het Los Hoes Groot Bavel in 1937: J.J. van Deinse, G.J. van Heek jr., P. Visser (ministerie van OK&W), L.A. Stroink, Jan Jans en mw. A. Jungé-van Heek. Bij de put de dochter van de conciërge, in klederdracht. Collectie: Robert Kemper Alferink.

Vroeger werd er in Groot Bavel hard gewerkt, maar ook geleefd. Een parallel kan worden gelegd met zijn nieuwe functie in het museum. In het Los Hoes worden workshops en educatieve projecten gehouden en wordt aan kunstenaars een atelierruimte gegeven. Wel moet men dan rekening houden met de klimatologische omstandigheden in het Hoes, dus kwetsbare schilderijen kunnen er niet worden geëxposeerd. Het kan er namelijk soms onder de 10 graden Celsius worden!

Groot Bavel heeft in 2013 gelukkig weer een prominentere plaats gekregen in het museum. Op 15 september wordt namelijk de tentoonstelling Paden naar het Paradijs geopend. Hierin worden de hoogtepunten uit de kerncollectie

thematisch in een nieuw daglicht geplaatst. En neem dat daglicht maar letterlijk, want de luiken van het museum gaan dus weer open! Groot Bavel zal dan ook worden ingeschakeld als atelierruimte.

En dan is er natuurlijk 2015, een jubileumjaar. Het is dan 110 jaar geleden dat de Oudheidkamer Twente werd opgericht en ongeveer 100 jaar geleden dat de eerste plannen tot de bouw van het kunstmuseum ontvouwd werden door Jan Bernard van Heek. Het zou dan ook heel mooi zijn als de Oudheidkamer Twente en het Rijksmuseum Twenthe gezamenlijk terug kunnen gaan naar hun historie en het verleden een inspirerende toekomst kunnen geven... Het Los Hoes biedt alvast een mooi verbindend decor.

VAN MEGGELEN KERSSENBERG

ASSURANTIËN

VERZEKERINGEN HYPOTHEKEN PENSIOENEN

Boddenkampsingel 86 - 88
Postbus 334, 7500 AH Enschede
Telefoon: 053 - 435 01 04
E-mail: info@vmk-assurantien.nl

ELEKTROBURO
H. VOS B.V.

Elektra en Data werken
Brandmeldinstallaties
Noodverlichting

24 uur Servicedienst

Tel. 053 - 435 30 96

VOS
INSTALLATEURS B.V.

Elektra, Airco,
Verwarming, Sanitair,
Loodgieterswerk en
Luchtbehandeling

Tel. 053 - 435 20 63

Hengelsestraat 164
7521 AK Enschede
tel 053-4353678
www.govaarts.nl

Bijzondere lijsten en inlijstingen, ophangsystemen en kunstschildersmateriaal

Dams

Accounting & Advies

Boddenkampsingel 89
7514 AP ENSCHEDE

www.damsaccounting.nl

Tel: 053 - 434 62 19
Mail: info@damsaccounting.nl

www.kienhuisoving.nl

Enschede Pantheon 25 Postbus 109 7500 AC Enschede Tel. (053) 480 42 00

Oldenzaal Wilhelminastraat 14 Postbus 303 7570 AH Oldenzaal Tel. (0541) 57 31 00

LaRoche

Steaks & Seafood

Hengelsestraat 200 te Enschede
Tel. 053 - 43 53 855

www.restaurantlaroche.nl

Dat u meebeslist over onze winst. Dat is ons idee.

Uw stichting wil haar speeltuin restaureren maar heeft onvoldoende geld. Uw vereniging wil haar vrijwilligers graag een cursus laten volgen maar het huishoudboekje laat dat niet toe. Voor deze en andere projecten biedt ons Stimuleringsfonds uitkomst.

Met het Stimuleringsfonds wil Rabobank Enschede-Haaksbergen kleinschalige, lokale projecten op duurzaam, economisch, maatschappelijk en cultureel terrein een zetje in de rug geven. Dat is ons idee.

Heeft u een goed doel?
Dan zorgen wij voor de middelen.

Rabobank. Een bank met ideeën.

Kijk voor meer informatie op
www.rabobank.nl/eh

Rabobank